

EINOKUNARVERZLUN
DANA Á ÍSLANDI
1602—1787

EFTIR

JÓN J. AÐILS

HÁSKÓLAKENNARA

REYKJAVÍK

ÚTGEFANDI: VERZLUNARRÁÐ ÍSLANDS

ADALÚTSÖLUMAÐUR: PÓRARINN B. ÞORLÁKSSON

1919

af skipavið, færur, tjöru og öðru til sjávarútvegsins og húsavið handa stólslandsetunum. Að eins einu sinni pantar hann *stígvél* og *hatta* handa sér og dóttursyni sínum Þórði Daðasyni, og hefur það þá auðvitað átt að vera af bezta tægi.¹⁾ Sýnir þetta fyrst og fremst búhöldinn og alvörumanninn, sem lifir að öllu leyti á íslenzka vísu og hugsar eingöngu um það, sem hentugast er og hagkvæmast, en ekkert um glys eða nautnir. — Þórður biskup gerði aftur á móti rækilegar vörupantanir svo að segja á hverju ári, og stundum hjá tveim eða fleiri kaupmönnum í senn. Auðvitað ber hann einnig hag kirkjunnar og staðarins fyrir brjósti, pantar bæði *grenivið* og *glerglugga* og jafnframt talsvert af *málningu* og *penslum* til að skreyta kirkjuna og ef til vill eitthvað af staðarherbergjunum. Auk þess virðast sumar pantanir hans benda á, að hann hafi fengist eitthvað við silfursmiðar og tréskurð, enda var hann hagleiksmaður til handanna eins og hann átti kyn til. Þá pantaði hann og allmikið af ýmsu tægi til *prentsmíðjunnar* og *bókbandsins* eins og eðlilegt var. En langeftirtektarverðastar eru þó pantanir hans til heimilisins og til eigin þarfa, því þær gefa mjög ljósa hugmynd um lífshætti hans og venjur heima fyrir. Þannig pantar hann jafnaðarlega 6—8 tunnur af *malli* og eina tunnu af *humlum* á ári hverju, svo ölheita hefur verið talsverð á biskupssetrinu um hans daga. Enn fremur pantar hann *baunir* og ýmsar *grjónategundir*, sigtað *mjöl* og sigtað *hveiti* til brauðgerðar og hitt og þetta góðgæti af útlenzkum matvælum, svo sem *reykt svinsflesk*, *reykta sild*, þýzkar *pylsur* frá Stralsund, *spegisild* frá Hollandi o. s. frv. Þá pantaði hann og ýmsar tegundir af káli og kálfræi og talsvert af nýlenduvörum og kryddvörum, svo sem *toppasýkur*, *sveskjur*, *rúsinur*, *kúrennur*, *möndlur*, *kanel*, *pípar*, *mustarð*, *múskat*, *plómur*, *negulnagla*, *kardemommur*, *engifer*, *píparrót* o. s. frv. Af drykkjarföngum pantaði hann

1) Lbs. 1088, 4to. Bls. 64--66.

sér jafnan góðan slatt af hinu *sterka þýzka öli* (Pryssing) og talsvert af *bitterekstrakt*. Þetta hvað með öðru gefur ótvírætt í skyn, að Þórður biskup hafi verið talsverður sælkeri, enda hélt hann jafnan útlendan steikara og var mjög veitingasamur og gestrisinn.¹⁾ Það er öll ástæða til að ætla, að þau hjónin hafi líka borist talsvert á í klæðaburði, enda voru þau stórrík og þurftu eigi að nema við neglur sér. Af vefnaðarvörum pantaði hann t. d. *rautt sars* og *gult krónrask*, sjálfsagt einhverjar úrvalstegundir, *silkinsúrur* undnar saman úr bláum, gulum og grænum þáttum, *korduanskó* og *ilskó* (Töfler) af ýmsum gerðum og litum handa sjálfum sér, *skó* og *stígvél* úr *rúslæðri* og *svinslæðri* handa sonum sínum og tveggja álna langa *silfurfesti gullroðna* handa Guðríði konu sinni. Þá lét hann og sjálfur vinna og vefa handa sér *lin-* og *hördúka* í Kaupmannahöfn.²⁾ Þó að kaupmönnum hafi nú að öllum jafnaði ekki verið mikið gefið um þessar aukapantanir og erindrekstur í þágu landsmanna, þá má samt nærri geta, að þeir hafa ekki talið eftir sér snúningana þegar biskupinn í Skálholti átti í hlut, því hann var óefað langmestur og beztur viðskiftamaður þeirra á Íslandi.

VII.

Íslenzkur varningur.

Í öndverðu, eða á þjóðveldistímunum, er varla um aðrar íslenzkar afurðir að ræða, sem fluttar væri til annara landa, en *ullarreifi*, *skinn* og *vadmál*. Að sönnu höfðu Íslendingar stundað fiskiveiðar frá alda öðli og notað *hard-*

1) Smbr. Biskupasögur Jóns Haldórssonar I, 342--344.

2) Bréfab. Þórðar bisk. 1676--1679. Bls. 94--95, 354 og B 54--55. Bréfab. 1680--1683. Fol. 218--219. Bréfab. 1684--1689. Bls. 418--419. (Þjskjs.)

fisk til manneldis heima fyrir, en eigi selt hann út úr landinu svo getið sé. Það var heldur eigi við því að búast, að fiskur gengi til muna í verzlun við erlendar þjóðir, því hann var þá í lágu verði á móti kornmat. Í vorþingis- samþykkt Árnesinga um fjárlag frá aldamótunum 1200 eða þar um bil voru 120 fiskar hertir lagðir á 24 álnir, en mjölvætt á 30 álnir.¹⁾ Með slíku verðlagi gat landsmönnum enginn hagur verið að því, að selja fisk af landi brott, heldur jafnvel mesti skaði, ef metið er eftir búdrýgindum.²⁾ Aftur á móti eru merki til þess, að fiskur hafi verið fluttur út á seinni hluta 13. aldar, því árið 1294 bannar Eiríkur konungur Magnússon að flytja mikla skreið af landinu sakir hallæris.³⁾ Það mun þó fyrst hafa verið í byrjun 14. aldar eða á henni öndverðri, að harðfiskur fór að verða algengur kaupeyrir við önnur lönd. Þetta sést ljósast af dómi einum um tíundargjöld Íslandsfara, er dæmdur var í Björgvin árið 1340, því þar segir berum orðum, að »fyrir skömmu fluttist lítil skreið af Íslandi, er þá var kölluð *matskreið*, en í vaðmálum hinn mesti varningur, en nú flyzt af Íslandi hinn mesti og bezti varningur í skreið og lýsi.«⁴⁾ Í dómi þessum er og getið um *brennistein*, er fluttist af Íslandi, svo það er auðsætt, að afurðirnar fara smám saman að verða fleiri og fjölskrúðugri eftir því sem fram í sækir. En upp frá þessu var þó skreiðin eða harðfiskurinn aðalverzlunarvarningur landsmanna.

Eftir að einokunarverzlunin hófst, var íslenskum kaupmönnum fyrst í stað gert að skyldu, að flytja sem mest af íslenskum afurðunum til Kaupmannahafnar. Þó skyldi þeir mega selja það erlendis, sem umfram yrði neyzlu-

1) Dipl. Isl. I, 315–317.

2) Sjá hér að framan bls. 393. Smbr. Þorkell Bjarnason: Um fiskiveiðar Íslendinga og útlendinga við Ísland að fornu og nýju. Timar. Bókafél. IV, 172.

3) »Eigi viljum ver at mikil skreið flytiz heðan meðan hallæri er í landinu«. Dipl. Isl. II, 287 (§ 51).

4) Dipl. Isl. II, 728–729.

þörfina í Danmörku,¹⁾ og í verzlunarskilmál. 16. des. 1619 (§ 24) er kaupmönnum heimilað, að flytja helming íslenskra afurða til Vesturhafshafnanna (Hollands og Hamborgar) og Eystrasaltshafnanna (Lybiku, Stralsund, Dantzic etc.), en hinn helmingurinn skyldi jafnan fluttur til Eyrarsundshafnanna (Helsingjaeyrar, Málmeyjar og Kaupmannahafnar).²⁾ Skömmu síðar var þó Glückstaður gerður að aðalforðabúri íslenskra afurða og í verzlunarskilmál. 31. júlí 1662 (§ 7) er kaupmönnum gert að skyldu, að flytja þangað allan fisk, kjöt og feitmeti af Íslandi, en aðrar vörur skyldi þeir mega selja hvar sem þeir vildu.³⁾ Þetta hafa þó eflaust þótt nokkuð harðir kostir, enda var ót vikið frá þeim og einstökum kaupmönnum leyft að flytja íslenskar afurðir beint til annara landa,⁴⁾ og í auglýsingu konungs um íslenskum verzlunina 13. maí 1682 (§ 8) er því meira að segja haldið fram, að kaupmenn eigi helzt að selja íslenskar afurðir út úr ríkinu,⁵⁾ nema það af fiski, sem konungur og þegnar hans þarfnist til eigin afnota. Skyldi því kaupmenn jafnan hafa fiskinn á boðstólum í Glückstað í 5 daga, en selja hann síðan til annara landa, ef enginn kaupandi gæfi sig fram.⁶⁾ Þetta ákvæði var þó felt niður seinna og látið nægja, að taka 1% í útflutningsgjald af öllum íslenskum harðfiski, sem fluttur væri til annara landa frá Kaupmannahöfn eða Glückstað,⁷⁾ og í verzlunarskilmál. 5. maí 1721 (§ 4) er kaupmönnum beint heimilað, að selja allar íslenskar afurðir til annara landa.⁸⁾ Að eins þegar sérstaklega stóð á, svo sem þegar ófriður geisaði eða hörgull var á einhverju í Danmörku,

1) Smbr. Einkal. 28. apr. 1614. Lovsaml. for Isl. I, 175–176.

2) Lovsaml. for Isl. I, 198.

3) Lovsaml. for Isl. I, 280.

4) Smbr. t. d. Kgsbr. 6. júlí 1661 og 25. okt. 1662. Lovsaml. for Isl. I, 258–259 og 283–284.

5) Íslenskar afurðir voru sem sé um þær mundir aðalkaupeyrir Dana við aðrar þjóðir.

6) Lovsaml. for Isl. I, 390.

7) Smbr. Kgsúrsk. 19. des. 1691. Lovsaml. for Isl. I, 499.

8) Lovsaml. for Isl. II, 12–13.

áskildi konungur sér rétt til að kyrsetja íslenzkan fisk og aðrar íslenzkar afurðir í Kaupmannahöfn til þess að tryggja sér og þegnum sínum forkaupsréttinn.¹⁾ Það sem selt var til annara landa af íslenzkum afurðum, var að jafnaði selt eftir samkomulagi eða við því verði, sem fyrir það fekst í það og það skiftið, en oft og einatt voru þó gerðir fastir samningar við erlend verzlunarhús eða þá hið opinbera (flotamálastjórnina, bæjarstjórnina í Kaupmannahöfn) um kaup á sérstökum íslenzkum vörutegundum og tóku þeir samningar stundum yfir ákveðið árabil.²⁾ Aftur á móti voru þær íslenzkar afurðir, sem hafðar voru á boðstólum í Kaupmannahöfn og engum föstum samningum bundnar, oft og einatt seldar við opinbert uppboð³⁾ og varð það meira að segja föst venja á dögum Almenna verzlunarfélagsins.⁴⁾

Í öndverðu lögðu Íslendingar enga sérstaka rækt við afurðir sínar og hirtu lítt um að vanda þær, svo konungarnir urðu stundum að taka í strenginn með þetta, eins og réttarbot Magnúsar konungs Eiríkssonar um vadmála-gerð 4. júlí 1329 ber með sér.⁵⁾ Þá ber og verzlunarsamningur Íslendinga við enska og þýzka kaupmenn á alþingi 1527 vott um, að sérstakar kröfur hafa verið gerðar til þess, að harðfiskurinn væri sæmilega verkaður.⁶⁾ Oftast var þó látið reka á reiðanum með þetta fram til þess er einokunarverzlunin hófst. Úr því var farið að ganga miklu ríkara eftir þessu og reynt hvað eftir annað með dómum, konungsbréfum og yfirvaldaskipunum að fá Íslendinga til að vanda betur vöru sína. Var þá oft og einatt sagt mjög

1) Smbr. t. d. Egsbr. 6. nóv. 1678, 20. apr. 1700, 30. sept. 1709, 13. marz og 7. apr. 1711, 14. febr. og 11. des. 1719 o. fl. Lovsaml. for Isl. I, 368–369, 552–553, 668, 677–678, 745–746 og 755–756.

2) Smbr. hér að framan bls. 193 og Oktroi 15. ág. 1763 (§ 11). Lovsaml. for Isl. III, 472–473.

3) Smbr. Fundarsamp. Almenna verzlunarfélagsins 10. des. 1766. Pjskjs. A 47 nr. 4.

4) Smbr. Sampykktir félagsins 8. apr. 1774 (§ 14). Lovsaml. for Isl. IV, 64.

5) Dipl. Isl. II, 645.

6) Dipl. Isl. IX, 413.

nákvæmlega fyrir um það, hvernig þær ætti að vera úr garði gerðar til þess að þær yrði sem útgengilegastar. Það virðist þó yfirleitt hafa borið mjög lítinn árangur, því Íslendingar voru fastheldnir við gamlar venjur í því sem öðru og gættu þess eigi, að þeir sköðuðu sjálfa sig fyrst og fremst með þessum óvandaða frágangi. Hinu ber þó eigi að neita, að kaupmenn áttu sjálfir nokkra sök á þessu með gjöræði sínu og dutlungum, því þeir gengu mjög mishart eftir. Stundum voru þeir svo vandfýsnir, að eigi var unt að gera þeim til hæfis, en stundum gleypu þeir við öllu hvernig sem það var úr garði gert. Verður nánar sýnt fram á þetta og fleira þar að lútandi í greinargerð þeirri, sem hér fer á eftir.

1. *Fiskur*. — Fiskur hafði frá því á 14. öld verið aðal-kaupeyrir landsmanna og var það enn á dögum einokunarverzlunarinnar, enda var oftast greiður og góður markaður fyrir hann erlendis hvar sem vera skyldi, ef hann á annað borð var sæmilega verkaður. En því miður var oft og einatt að honum fundið og það fráleitt að ástæðulausu, þó að landsmenn gæti stundum eigi við það ráðið sakir veðráttunnar. Var einkum gert orð á því vestra sunnan Jökuls (í Stapakaupsviði), að »stórkostleg regn til félli og illviðri, sem fiskinn stórlega fordjarfaði.«¹⁾ Í bréfi til höfuðsmanns 1. júní 1640 segir konungur, að verzlunarfélagið beri sig illa út af því að Íslendingar skeri ekki blóðdálkinn úr fiskinum, svo að honum hætti við að morkna, og er honum falið að kippa þessu í lag.²⁾ Í reglugerð eða erindisbréfi kaupmanna frá 8. maí 1646 er það brýnt fyrir þeim (§ 16), að hafa góðar gætur á að harðfiskurinn sé hvorki maltur né slepjaður (kasaður).³⁾ Loks er þetta tekið upp í verzlunarskilmálana 1662 og lagt ríkt á við Íslendinga, að vanda sem mest verkun á fiskinum, svo

1) Dómabók Magnúsar lögm. Jónssonar 1690–1692. Bls. 427. (Pjskjs.)

2) M. Ket. II, 427.

3) M. Ket. II, 455. Þessi grein er feld úr erindisbréfinu í Lovsaml. for Isl. I, 231–233.

að hann sé bæði hreinn, óslepjaður og ómaltur (§ 2).¹⁾ og enn er þetta ítrekað í verzlunarskilmálunum 1684 að því viðbættu, að fiskurinn skuli vera ófrefinn og dálkurinn skorinn úr við þriðja lið frá gotraufinni (§ 6).²⁾ Enn ítarlegar er þó kveðið á um þetta í kaupsetningunni frá sama ári, því þar er tekið fram, að fiskurinn skuli vera vel verkaður og vel hertur, óslepjaður, ómaltur og ófrefinn, blóddálkurinn úr tekinn sem fyr segir og fiskurinn hnakkakýldur áður en hann harðni um of. Að öðrum kosti voru kaupmenn eigi skyldir til að taka hann sem góða og gilda vöru.³⁾ Þetta var svo endurtekið hvað eftir annað í verzlunarskilmálunum og í erindisbréfum kaupmanna, en kom þó varla að tilætluðum notum, enda var í framkvæmdinni gengið mjög misjafnt eftir þessu af kaupmanna hálfu. Þegar fram í sótti var þó farið að ganga ríkar eftir, og var sérstaklega á dögum konungsverzlunarinnar fyrri reynt að bæta fiskverkunina. Voru í því skyni látnir eftir menn á aðalhöfnunum til þess að leiðbeina Íslendingum í fiskverkun,⁴⁾ og árið 1762 var Haagen kaupmaður skipaður umsjónarmaður fiskiveiða og fiskverkunar á Íslandi.⁵⁾ Gerði hann ýmsar ráðstafanir þar að lútandi og fann upp eins konar fiskþurkunargrindur til notkunar á þeim stöðum, er eigi væri um mól eða grjót að ræða, en flestar ráðstafanir hans þóttu fremur óhentugar og sumar jafnvel fráleitar.⁶⁾ Lyktaði með því, að Almenna verzlunarfélagið leysti hann frá starfinu og lét þess getið, að það hefði sama sem engan ávöxt borið.⁷⁾ Aftur á móti fengu yfirvöldin á Íslandi talsverðu áorkað

1) Lovsaml. for Isl. I, 279.

2) Lovsaml. for Isl. I, 408.

3) Lovsaml. for Isl. I, 424.

4) Kgsúrsk. 5. febr. og 19. marz 1760. Lovsaml. for Isl. III, 383—384 og 387. Smbr. hér að framan bls. 231.

5) Smbr. Kgsúrsk. 3. maí 1762. Lovsaml. for Isl. III, 445—446.

6) Smbr. Bréf Magnúsar amtm. Gíslasonar til Holtzens etazráðs 31. ág. 1762. Bréfab. amtm. XIV, 10—13. Þjskjs.

7) Smbr. Ágrip af fundarsamp. Almenna verzlunarfél. (10. apr. 1765). Þjskjs. A 47 nr. 4.

í þessu efni, þar sem þau beittu sér fyrir því af alvöru. Þannig átti Ólafur Stefánsson amtmaður góðan þátt í að bæta fiskverkun syðra með því að hvetja menn til grjótgardahleðslu, en þeir þóttu bezt gefast við harðfisksverkun. Lét Magnús amtm. Gíslason þá von í ljósi, að sams konar ráðstafanir yrði gerðar vestra og kvaðst mundu ýta undir það af fremsta megni.¹⁾ Víst er það, að upp frá því komst betra lag á fiskverkunina og var mjög sjaldan kvartað yfir henni á dögum Almenna verzlunarfélagsins og konungsverzlunarinnar síðari, enda hækkaði þá og íslenzkur fiskur drjúgum í verði erlendis.

Fiskigöngur voru jafnan miklar fyr á öldum hér við land, en auðsælustu fiskimiðin voru þá sem nú fyrir sunnan land og vestan. Vertíðum hagaði nokkuð misjafnlega í veiðistöðum landsins og fór það auðvitað eftir fiskigöngunum. Fyrir sunnan land, í Vestmannaeyjum og Eyrarbakka kaupsviði, var aðalvertíðin frá 28. jan. til 12. maí og fiskaðist sjaldan neitt að ráði eftir það. Í Gullbringu- og Kjósarsýslu var aðalvertíðin frá 2. febr. til 12. maí, en eftir það var þó löngum talsverður afli um þær slóðir af smáfiski, ýsu, heilagfiski, skötu og steinbit. Við Breiðafjörð voru vertíðirnar tvær, haustvertíð (29. sept.—23. des.) og vorvertíð (10. apr.—12. maí). Á Vestfjörðum var aðalvertíðin frá 10. apr. til 30. júní, en þó var einnig á sumum stöðum útræði bæði haust og vetur og jafnvel góður reitingur á sumrin, auk þess sem hákarlaveiðar voru allmikið reknar um þær slóðir.²⁾ Í Strandasýslu og eins norðan lands og austan var útræði nokkurt bæði á sumrin og á haustin, en oftast varð mönnum þó litið úr sumarafla þar um slóðir sakir heyanna. Flestum íslenzkum rithöfundum á seinni hluta 18. aldar ber saman um, að fiskiveiðum landsmanna hafi hnignað stórum frá því sem áður hafði verið. Um miðja 17. öld var 5 hundraða hlutur talinn

1) Smbr. Bréf Magnúsar amtm. til Rk. 12. sept. 1764. Bréfab. amtm. XV, 6 7. (Þjskjs.)

2) Pontoppidan: Handels-Magazin for Isl. I, 57—58.

meðal vertíðarhlutur sunnan lands, en á seinni hluta 18. aldar þótti þriggja hundraða vertíðarhlutur góður allí. Þessu til frekari sönnunar má benda á mismun þann, sem var á útfluttum fiskiafurðum norður- og austurhafnanna á fyrri hluta 17. aldar og seinni hluta hinnar 18. Árið 1625 voru flutt af þessum höfnum $78\frac{1}{4}$ sk[®] af saltfiski, 131 tunna af söltuðum þorski og rúm 43 hundruð (5180) af svo kölluðum »bunkafiski«. Árið 1655 voru flutt þaðan 70 sk[®] af harðfiski, 141 sk[®] af saltfiski, 57 tonn af þorski og 50 hundruð (6000) af bunkafiski. Aftur á móti voru á tímabilinu 1764—1783, eða samtals 20 árum, flutt af þessum höfnum $622\frac{1}{2}$ sk[®] af saltfiski og 1725 tonn af þorski, eða með öðrum orðum hér um bil 31 sk[®] og 86 tonn að meðaltali árlega. Að sönnu er flutt meira af fiski árlega frá öllum höfnum samtals eftir 1764 en áður hafði tíðkast á 17. öldinni, að svo miklu leyti sem skýrslur ná til,¹⁾ en það stafar vafalaust bæði af því, að landsmenn lögðu þá meira af fiski sínum inn í kaupstað og notuðu minna af honum til heimilisþarfa en áður, því nú voru matvöruaðflutningar orðnir miklu meiri, sem fyr segir, og svo af hinu, að aflinn af útgerð verzlunarinnar sjálfur er þá orðinn miklu meiri en áður, því hann fór mjög vaxandi eftir að teknar voru upp dugguveiðar á dögum Almenna verzlunarfélagsins.²⁾ Örækasta sönnunin fyrir því, að fiskiveiðar hafa verið betur stundaðar af hálfu landsmanna á fyrri hluta 17. aldar, en á seinni hluta hinnar 18., er þó það, að þá fluttist mun meira af skipavið og veiðarfærum til landsins, eins og ljóst verður af samanburði á aðfluttum vör-

1) Smbr. Jón Eiríksson: Om den bedste Handels-Indretning for Island. Kbh. 1783. II. Tavle. Bls. 54—55.

2) Áður fyrri höfðu hásetar á verzlunarskipunum verið látnir stunda fiskiveiðar á sumrum á skipbátunum og höfðu þeir stundum aflað talsvert. Þannig segir í skjali einu frá Hörmangarafélaginu, að árið 1755 hafi aflast jafnmikið í Vopnafirði á skipbátinn einan frá 28. júlí til 12. ágúst eins og allir búendur í kaupsviðinu lögðu inn í kaupstaðinn frá 19. júlí til ágústmánaðarloka. Smbr. Skúli Magnússon landfógeti (1711—1911) eftir Jón Jónsson. Rv. 1911. Bls. 140.

um árið 1630 og árið 1772 t. d.¹⁾ Það er bággt að segja með vissu, hvað valdið hafi þessari hnignun á sjósókn og aflabrögðum landsmanna. Að líkindum hafa ástæðurnar verið margar. Í lok 17. aldarinnar og byrjun hinnar 18. lagðist fiskur alveg frá í mörgum veiðistöðum landsins árum saman, svo að fjöldi manna flosnaði upp við sjóinn og hjáleigur og þurraþúðir lögðust í eyði.²⁾ Á árunum 1707—1708 geisaði Stórabóla víða um land, sem kunnugt er, og var hin mannskæðasta, ekki sízt í sjóþorpunum sunnan lands og vestan. Þetta hvorttveggja olli því, að sjávarbændur áttu örðugra með að fleyta skipum sínum vegna fólksklu og tóku þá upp á því að minka fleyturnar. Á 17. öldinni og þar áður höfðu 12-æringar og 10-æringar verið algengastir, en á fyrri hluta 18. aldar voru mest notaðir áttæringar og sexæringar og þaðan af minni fleytur (fjögra- og tveggjamannaför), einkum í Gullbringusýslu.³⁾ Hefur þetta auðvitað dregið talsvert úr aflanum, en á seinni hluta aldarinnar fór þó aftur að rétta við smám saman.⁴⁾

Íslendingar höfðu frá alda öðli vanist á að herða fisk sinn í stað þess að salta hann, og enn á dögum einokunarverzlunarinnar var *harðfiskurinn* aðalvarningur landsmanna sem fyr segir. Verkunaraðferðirnar voru þó nokkuð misjafnar og varð oft og einatt rekistefna út af því. Aðalatriðið var að koma í veg fyrir það, að fiskurinn yrði slepjaður, maltur eða morkinn. Fiskur sá, er aflaðist á vetrarvertíðinni, var slægður og kviðflattur jafnskjótt og hann kom á land, eins og venja er til, og síðan lagður í kös og látinn eiga sig fram til páska eða fram í miðjan

1) Smbr. Fylgiskjal 4 og Jón Eiríksson: Om den bedste Handels-Indretning for Isl. Tavle III. Bls. 104—105.

2) Smbr. her að framan bls. 151—153.

3) Beskriv. af Island 1785 eftir Skúla fógeta. J. Sig. 33 fol. Bls. 83—86.

4) Þeir Magnús amtm. og Ryberg verzlunarstjóri gerðu sér báðir miðið far um að ýta undir fiskiveiðar landsmanna á dögum konungsverzlunarinnar fyrir og má því til sönnunar benda á kgsbr. 28. febr. 1758 (Lovsaml. for Isl. III, 291—295) og Bréf Rybergs til Magnúsar amtm. á árunum 1760—1762 (Þjskjs. A nr. 4).

Einokunarverzlun Dana.

aprilmánuð. Hitt, sem aflaðist frá páskum til vorvertíðar-loka, var hert jafnóðum. Ef frost gengu og þurviðri, hélt fiskurinn sér vel í kösinni, en í vætum eða umhleyppingum hætti honum við að slepja og varð þá að jafnaði eigi sem útgengilegastur, ef nokkur veruleg brögð voru að skemdunum. Þó bætti það nokkuð úr skák, ef hann var þveginn vel úr sjó um leið og hann var tekinn úr kösinni. Því næst var hann breiddur til þerris á mól eða grjótgarða og látinn harðna lítið eitt og síðan lagður í gisna smáhlaða, svo að vindurinn næði sem bezt að leika um hann. Þegar hann var vel á veg kominn í herzlunni var hann kýldur og hnakkakúlurnar dregnar upp á band og hertar sér í lagi. Annars var fiskurinn sjaldan fullhertur fyr en í júnímánaðarlok. Ef svo illa vildi til, að fiskurinn varð maltur í herzlunni, tóku sumir það ráð að leggja hann í þanghlaða til geymslu vetrarlangt, og varð hann þá stundum útgengilegur í kaupstað árið eftir.¹⁾ Þetta var algengasta verkunaraðferðin, að minsta kosti sunnan lands og við Ísafjarðardjúp. Var það kallaður *malflattur* eða *kviðflattur fiskur*, á dönsku *Platfisk*, er verk-aður var á þennan hátt.²⁾ Sumstaðar tíðkaðist þó sú aðferð, einkum vestra, að herða fiskinn á rám í trónum eða hjöllum, og var hann því kallaður *ráskerðingur*, á dönsku *Rotskiær* eða *Rodskær*.³⁾ Hefur hann stundum að því er virðist verið þaninn út með spelkum eins og lax í reykingu til þess að hann legðist eigi saman og harðnaði fyr, og var þá kallaður *Spillefisk* eða *Spilefisk* á dönsku,⁴⁾ en í rauninni er það hvorttveggja ein og sama tegundin. Um þetta var ekkert fengist að því er frekast verður séð, enda var þá eigi hætt við að fiskurinn yrði sendinn, eins og annars þótti við brenna þar sem lítið var um mól eða

1) Lýsing Gullbr.- og Kjósarsýslu 1785 eftir Skúla fógeta, J. Sig. 10 fol. Bls. 74—75.

2) Smbr. Alpb. 1687 nr. 12 og Lovsaml. for Isl. IV, 325 og 345.

3) Lovsaml. for Isl. IV, 325 og 345. Smbr. Kalkar: Ordbog t. d. ældre Danske Sprog.

4) Smbr. Fylgiskj. 6.

grjót í verstöðunum. En á árunum 1680—1690 tóku Snæfellingar upp á því að hnakkafletja fiskinn og herða síðan á rá. Varð hinn mesti úlfabytur út af því, og hvernig sem á því hefur staðið, þá fekk þessi *hnakkafletti fiskur*, eða *Hængefisk* sem Danir kölluðu,¹⁾ hið versta orð á sig erlendis. Kærðu kaupmenn þetta fyrir konungi og kváðust ekki með nokkru móti geta komið honum af sér í Glückstað eða Hollandi, nema með talsverðum afföllum, svo konungur lét það boð út ganga 5. febr. 1687, að Snæfellingar yrði að fletja og verka fiskinn eins og tíðkast hefði að undanfögnu, ella mætti þeir eiga von á því, að hann yrði eigi tekinn nema með afföllum.²⁾ Þessu var þó enginn gaumur gefinn og ritaði þá konungur amtmanni, landfógeta og lögmönnum báðum 7. apr. 1691 og spurði hverju þetta sætti, og hvernig heppilegast mundi að ráða bót á því.³⁾ Niðurstaðan varð sú, að Snæfellingum var gert að skyldu að hlaða grjótgarða til fiskþurkunar, þar sem því yrði við komið, og þverbannað að leggja meira inn af hnakkaflöttum fiski en til þriðjunga við annan fisk. Það sem fram yfir kynni að verða skyldi tekið með afföllum og bætt kaupmönnum upp í viðskiftunum með 2 fjórð. á hverja vætt.⁴⁾ Þrátt fyrir þetta héldu Snæfellingar áfram að verka fiskinn á þennan hátt og létu það eigi á sig fá, þótt þeir fengi stórum minna fyrir hann hnakkaflettan en kviðflattan.

Þetta voru aðalharðfisktegundirnar ef lítið er til verkunaraðferðarinnar. En í viðskiftunum var harðfiskurinn auk þess flokkaður eftir stærðinni og það jafnan tilgreint á vöruskránum. Þannig var vertíðarþorskurinn jafnan kallaður *Grov Platfisk* eða *Grov Hængefisk*,⁵⁾ stútungurinn

1) Smbr. Lovsaml. for Isl. IV, 325 og 345.

2) Lovsaml. for Isl. I, 464—465.

3) M. Ket. III, 249. Lovsaml. for Isl. I, 497—498.

4) Smbr. Kgsbr. 11. apr. 1693. M. Ket. III, 253. Lovsaml. for Isl. I, 507—508.

5) Í Gullbringusýslu var það trú manna, að því er Skúll fógeti segir, að þorskurinn færi 6 hringferðir um landið, eina á hverju ári, áður en hann næði fullri stærð, og var hann þá kallaður *golþorskur*. Smbr. Lýsing Gullbr.- og Kjósarsýslu, J. Sig. 10 fol. Bls. 46.

Middel-Platfisk og Middel-Hængefisk og þyrsklingurinn Plat-Tillinger, Hænge-Tillinger eða Spile-Tillinger eftir verkunar-aðferðinni. Enn eru tilgreindar á vöruskránum hertar ýsur (Plat-Kuller) og hertar löngur (Plat-Langer) sem sérstakar tegundir, og tíðkaðist sú gilding á þeim, að 10 hertar ýsur voru lagðar til jafns við 4 herta vertíðarþorska, en 2 löngur hertar til jafns við einn vertíðarþorsk.¹⁾ Flokkunin á verzlunarfiskinum varð æ ítarlegri og margbrotnari eftir því sem lengra dró fram á 18. öldina og var að lokum gerður greinarmunur á 19 mismunandi tegundum af harðfiski.²⁾ Þó að kaupmenn væri að jafnaði álfjástir í harðfiskinn af öllum íslenskum afurðum, þá fór því samt fjarri, að þeir létu sér á sama standa um fráganginn á honum, enda fór verðið erlendis mjög eftir verkuninni. En því miður beittu þeir stundum hinu mesta gjöræði í matinu eða gildingunni, sem fyr segir, og bökudu mönnum oft stórtjón að óþörfu með vandfýsni sinni, ekki sist þegar mikið barst að af fiskinum.³⁾ Á dögum lausakaupmanna bar það oft við, að fiskur sá, er gerður var afturreka á einni höfninni, var orðalaust tekinn á á þeirri næstu, svo að úrvalið hefur þá sýnilega verið nokkuð af handahófi.⁴⁾ Eftir að verzlunarfélögin komu til skjalanna aftur á ný, var þó að öllum jafnaði enn þá nær gengið í úrvali á fiskinum, enda voru þá kaupmönnunum öllum lagðar sömu lífsreglurnar. Fengu menn einkanlega að kenna á því á dögum Hörmangarafélagsins, því kaupmenn voru þá oftast nær fram úr hófi vandfýsnir, og segir

1) Lýsing Gullbr.- og Kjósarsýslu. J. Sig. 10 fol. Bls. 48—49.

2) Smbr. Skrá yfir útfluttar íslenskar vörur 1764—1783. Þjskjs. A 33 j.

3) Þessu er mjög átakanlega lýst í skjali einu á dönsku frá miðri 17. öld. eða þar um bil, og er auðsætt af því, að snemma hefur bólað á þessum annörkum. Kemst höf. svo að orði um þetta: »Dernest naar Bonden til Kiöbstedden med en Andell Fisch ankommer och dermed menner att kiöbe til sin Nödtörffthged saa meget hannem behöffuer och hand Penninge thil haffuer, bliffuer Fisken for hannem saa wldelig wdchutt, att hand Halffdellen der aff och wnder tiden dj tho Parter maa tage thil bage igien och der wdoffuer baade maa miste det hand thil sin Nödtörffth wille kiöbe, saa och samme sin wdchudne Fisch om Vintterne och forrodne«. Smbr. Memoriall anlangende det Jsslandsche Compagnies storre Misbrug etc. D. Kanc. Blandede Akter B (Islandsk Handel). Rskjs.

4) Smbr. Dæmið af sr. Hannesi í Arnarbæli í A. M. Embskr. Bls. 150.

Þjarni sýslumaður Nikulásson ljótt af því í lýsingu Skaftafellssýslu árið 1744. Farast honum orð á þessa leið: »Hvað fólksins kauphöndlun við kemur, hefur það að reisa til Eyrarbakka kaupstaðar 40 mílur til og frá, en enginn á styttra en yfir 30, yfir stór og mörg vatnsföll. Hefur það svo ei annað að láta fyrir sína nauðpurft en það sem það verður að taka af sinni lífsnæringu, sem er fáam sauðum og fiskkorni þá þeir það hafa, er þó ei tekið af bændum mörgum hverjum ekki helftin eða þriðjungurinn og oft og tíðum af einum 100 fiskum 20, 30 eða 40 fiskar, en hinu er burt kastað af kaupmannsfólkinu, er beygt, sveigt og brotið, fleygt svo til þeirra aftur hvernig sem bændur biðja það sé af sér tekið, fleygja svo eins góðum fiski og þeir taka, mega svo bændur hrekjast aftur til baka yfir fyr téð ófæru eður lítt færu vötn með þetta eður fá það þar í burtu fyrir hálfvirði Íslenskum, ná svo ei þriðjungi auk heldur meir af nauðpurft sinni, mega og ei heldur selja þennan fisk, sem kaupmannsfólkið fleygir frá staknum, undirfólkinu því danska, hvað áður varð þó innbyggjurunum að stóru gagni áður Kompagníð inn kom, svo þetta er stór þrenging fyrir fátækt fólk.«¹⁾ En fátt er svo með öllu ilt, að ekki boði nokkuð gott. Þessi vandfýsni kaupmanna hefur vafalaust kent mönnum að vanda betur verkun á fiskinum og átt sinn þátt í því, að fiskverðið hækkaði til muna á seinni hluta 18. aldar.

Það mun hafa viðgengist fyr á öldum, að Þjóðverjar og Englendingar keyptu blautan fisk af Íslendingum á vorin og sumrin og söltuðu hann til útflutnings.²⁾ Á dögum einokunarkaupmanna hélzt og sú venja, að taka blautan fisk í kaupstöðum á vorin, og var þá að jafnaði sú gilding á honum, að 3 ýsur vænar og vel hreistraðar voru látnar

1) Þjskjs. A 70 I, 1.

2) Þannig er í skjali einu þýzku getið um »5000 soltefish unnd 80 solten lungen, die in der kopstede gekhoft syn«. (Baasch: Islandsfahrt. Bls. 72 nm.) Í öðru þýzku skjali frá 1532 er því haldið fram, að Englendingar flytji af Íslandi blautan fisk, er þeir afli sjálfir (»natten visck, denn sze sulvest visckeden«. S. st. Bls. 129).

jafngilda 2 þorskum, löngurnar aftur á móti lagðar að jöfnu við þorskinn og 5 $\mathfrak{B}$ af nýjum skötubörðum látin jafngilda 2 $\mathfrak{B}$ af þorski.¹⁾ Fisk þann, er keyptur var blautur eða aflaðist á útveg kaupmanna sjálfra á sumrin, söltuðu þeir niður í tunnur, að minsta kosti á 17. öldinni og framan af hinna 18., og gengu þá mjög vandlega frá allri verkun á honum, enda þótti hann ágætur til neyzlu og var í háu verði erlendis. Þessa tegund af söltuðum fiski kölluðu Danir *Kabliu* eða *Labberdan*²⁾ og var hann flokkaður eftir stærðinni. Það var heldur eigi sjaldgæft, að danskir menn, sem eigi ráku verzlun á Íslandi, fengi leyfi til fiskiveiða við strendur landsins, og var fiskurinn þá saltaður jafnóðum í búlka.³⁾ Þegar fram í sótti fóru kaupmenn að verka saltfisk á líkan hátt og nú tíðkast og flytja hann út þurkaðan. Söltuðu þeir hann fyrst niður í stórt kerald og létu hann liggja í þekli í 3 sólarhringa, skoluðu hann því næst vandlega og dyfu honum á ný ofan í saltlög. Því næst var hann breiddur til þerris á daginn, en látin liggja í stakk á nóttunni undir svo miklu fargi, sem frekast varð á hann hlaðið. Var 8 daga þurkur talinn nægja, ef vel viðraði, en 16 daga átti fiskurinn að liggja undir fargi aukreitis, svo að verkunin tók alls 24 daga. Þetta var kölluð *dönsk verkun* (Köbenhavns-Gading).⁴⁾ Annars horfði svo við fyrir mörgum landsmönnum, að þeir gátu eigi komið af sér sumaraflanum jafnóðum, af því að þeir bjuggu of langt frá kaupstaðnum, eða þá að gilding á blautum fiski var svo slæm í kaupstaðnum, að þeim þótti varla borga sig að leggja fiskinn inn. Hér var því úr vöndu að ráða, því harðfiskur verkaðist illa í

1) Lýsing Gullbr.- og Kjósarsýslu 1785. J. Sig. 10 fol. Bls. 48—49.

2) Smbr. *Maade at nedsalte Kabliu paa*. Bréfab. stiftamt. 1, 111 (Pjskjs.).

3) Smbr. orðatiltækið »at salte udi Banke«. Er af því dregið nafnið *Bankefisk* eða *Bunkefisk*, þ. e. búlka- eða bunkafiskur (M. Ket. III, 148 og 261 og Lovsaml. for Isl. I, 268 og 336). Stundum var slíkur fiskur kallaður *Bakkellav* og er það nafn víst dregið af veiðarfærinu, eins konar lóð, sem kölluð var á dönsku *Bakke*.

4) Lýsing Gullbr. og Kjósarsýslu 1785. J. Sig. 10 fol. Bls. 75—76. Smbr. *Maade at virke Klipfisk paa*. Bréfab. stiftamt. 1, 110—111. (Pjskjs.).

sumarhitunum og hætti við að morkna og maðka. Veitti oft og einatt fullerfitt að gera úr honum nýtilegan matfisk, hvað þá heldur verzlunarfisk. Ekki gátu þeir heldur saltað hann, af því að þeir fengu ekki salt í kaupstöðunum nema af mjög skornum skamti. Segir Skúli fógeti berum orðum, að það hafi í gamla daga verið brýnt fyrir kaupmönnum í erindisbréfum þeirra, að *aftra landsmönnum frá að salta kjöt og fisk*.¹⁾ Íslendingar hafa víst alment lítið, svo á, að þetta væri gert til þess að neyða fiskinn blautan út úr þeim við því verði og þeirri gilding, sem kaupmönnum sjálfum þóknaðist, en hitt er þó fullt eins líklegt, að kaupmönnum hafi að minsta kosti meðfram gengið það til, að þeir voru hræddir um að Íslendingar mundu skemma fiskinn í meðferðinni, ef þeir færi að verka hann sjálfir.²⁾ Þetta horfði þó sýnilega til hinna mestu vandræða og átti víst drjúgan þátt í því, að fiskiveiðar lögðust mjög niður að sumrinu til bæði norðan lands og austan, sem fyr segir. Þess vegna var og tekin upp sú nýjung á dögum konungsverzlunarinnar fyrri, að láta eftir verzlunarþjóna á flestum aðalhöfnum landsins til þess að kenna mönnum saltfisksverkun, og bæði Skúli fógeti, Magnús amtmaður o. fl. merkir menn lögðu kapp á að greiða fyrir því, enda fór hún smám saman í vöxt hér á landi á seinni hluta 18. aldar. Var sú verkunaraðferð, *Terraneuf-verkun*, er svo var kölluð, dálítið frábrugðin þeirri, sem kaupmenn tíðkuðu mest og getið er hér að framan, því fiskurinn var saltaður í staffa eða kös, en ekki ílát, svo að lögurinn rann af honum jafnharðan. Lá hann oft í kösinni vetrarlangt og var eigi tekinn til verkunar fyr en vorið eftir. Síðan var hann þveginn og þurkaður sem fyr segir, en eigi fergður nema lítið eitt, og fekk hann brátt mikið orð á sig suður í löndum og komst í hátt verð.³⁾

1) Beskriv. af Island 1785. J. Sig. 33 fol. Bls. 86.

2) Þess vegna var og Íslendingum, jafnvel löngu eftir að þeir voru farnir að verka saltfisk, bannað að salta vertíðarfiskinn, enda var hann æfinlega í góðu verði hertur. Smbr. Kaupsetn. 1776. Lovsaml. for Isl. IV, 326 og 345.

3) Lýsing Gullbr.- og Kjósarsýslu 1785. J. Sig. 10 fol. Bls. 176.

Af þurkuðum saltfiskstegundum, sem fluttar voru út á dögum einokunarkaupmanna, er getið um *sallþorsk* (Klipfisk), sem aftur var flokkaður eftir stærðinni, *saltada löngu* (Klip-Langer), *saltýsu* (Klip-Kuller) og *saltskötu* (Klip-Rokker).¹⁾ Þorskurinn var þá jafnan kýldur og *hnakkakúlurnar* taldar sér í flokki (Klip-Nakker). *Lax* var þá eigi reyktur, heldur saltaður niður í tunnur, en að jafnaði var þó mjög lítið af honum flutt.²⁾ Að eins örsjaldan er getið um *saltad heilagfiski* (saltede Luder eða Luber) og *saltada kjamma* (Klip-Hoveder) og hefur það að líkindum verið hreinasta undantekning.³⁾

Meðan einokunarverzlunin stóð framleiddu Íslendingar jafnan miklu meira af harðfiski en saltfiski, en hlutfallið tók þó nokkuð að breytast þegar dró fram á 18. öld. Árið 1655 er flutt 27 sinnum meira af harðfiski en saltfiski, en á árunum 1733—1742 er harðfisksútflutningurinn ekki nema 10 faldur á móts við saltfisksútflutninginn.⁴⁾ Á seinni árum Almenna verzlunarfélagsins fóru saltfisksútflutningar mjög í vöxt, en þó einkum á dögum konungsverzlunarinnar síðari. Voru þá að lokum saltfisksútflutningar farnir að jafnast nokkuð á við harðfisksútflutningana, ef tunnufiskur er talinn með.⁵⁾ Á dögum einokunarverzlunarinnar fór úrvalið af íslenskum harðfiskinum til Þýskalands, þorskurinn til Hamborgar (Grov Platfisk, Hamborgar-Gading), en stútungurinn til Dantzig (Middel-Platfisk, Dantziger-Gading).⁶⁾ Smáfiskur og ýsa seldist mest í Danmörku og á Norðurlöndum. Saltfiskurinn var aftur á móti, að und-

1) Saltskata seldist eingöngu til fátæklinga í Kaupmannahöfn, enda var hún og í lágu verði. Smbr. Bech: Om Handelen paa Island. Gl. Kgl. Saml. 2864, 4to. (J. Sig. 37 fol.)

2) Á seinni hluta 18. aldar var þó af verzlunarinnar hálfu reist hús til laxa-söltunar í Borgarfirðinum. Smbr. Bech: Om Handelen paa Island. Gl. Kgl. Saml. 2864, 4to (J. Sig. 37 fol.)

3) Smbr. Thott 1297 fol. Bls. 197 og 199 (Lbs 322 fol. Bls. 97 og 99).

4) Smbr. Fylgiskj. 5 og 6.

5) Smbr. Jón Eiríksson: Om den bedste Handels-Indretning for Island. Kbh. 1783. II. Tavle. Bls. 54—55.

6) Lovsaml. for Isl. IV, 67. Smbr. Pontoppidan: Handels-Magazin for Isl. I, 264.

anteknum tunnufiskinum, seldur nær eingöngu til Spánar, Suðurfrakklands og Ítalíu þegar dró fram á seinni hluta 18. aldar.¹⁾

2. *Lýsi, hrogn og hvalafurðir*. — Af öðrum sjávarafurðum var *lýsið* langútgengilegast og voru kaupmenn mjög ásjáðir í það, enda græddu þeir oftast mikið á því. Þannig gáfu þeir á dögum Almenna verzlunarfélagsins 180 fiska eða 4 rd. 16 sk. kúrant fyrir tunnuna af þorskalýsi og 280 fiska eða 6 rd. 21½ sk. kúrant fyrir tunnuna af hákarls- og selslýsi,²⁾ en fengu að meðaltali á árunum 1764—1773 fyrir hana erlendis 14 rd. 3 mk. Á árunum 1774—1783 fengust að meðaltali 17 rd. 4 mk. 8 sk. fyrir lýsistunnuna erlendis,³⁾ enda var þorskalýsið hækkað upp í 7 rd. 12 sk. og hákarls- og selslýsið upp í 8 rd. 68 sk. í kaupsetningunni 1776. Var það tekið fram, að lýsið skyldi vera tært og hreint og engar dreggjár í því. Lýsiútfutningarnir fóru auðvitað alloftast mikið eftir fiskiaflanum, en þó gat verið nokkur mismunur á því eins og gefur að skilja, þar sem allmikið af lýsinu stafaði frá hvalaveiðum, selaveiðum og hákarlaveiðum, sem eigi fóru ávalt eftir fiskiaflanum. Þannig voru árið 1630 eigi flutt út nema 2823 sk@ af harðfiski, 207 sk@ af saltfiski og 142 tunnur af söltuðum þorski, en 1445 tunnur af lýsi. Aftur á móti voru árið 1734 flutt út 5885 sk@ af harðfiski, 812 sk@ af saltfiski og 644 tunnur af söltuðum þorski, en ekki nema 464 tunnur af lýsi.⁴⁾ Í skrá yfir útfluttar íslenskar afurðir 1764—1783 er gerður greinarmunur á 6 mismunandi tegundum af lýsi, *þorskalýsi*, *háfslýsi*, *andarnejulýsi*, *hvalslýsi*, *hákarlslýsi* og *selslýsi*.⁵⁾ Lýsið var áður fyrri mjög notað til götuljosa erlendis, því í flestum stórborgum voru þá grútarljósker á strætunum.

1) Smbr. Pontoppidan: Handels-Magazin for Isl. I, 36 o. v.

2) Smbr. Oktroi 15. ág. 1763 (§ 29). Lovsaml. for Isl. III, 482.

3) Smbr. Skrá yfir útfluttar íslenskar afurðir 1764—1773. Þjskjs. A 33 j.

4) Smbr. Jón Eiríksson: Om den bedste Handels-Indretning for Isl. Kbh. 1783. II. Tavle (Bls. 54—55).

5) Þjskjs. A 33 j.